

't Inschrien

2014 / 1

Kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente

Colofon

't Inschrien is een kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Robert Kemper Alferink (hoofredacteur),
Willy Ahlers, Geert Bekkering, Hilda Ferwerda,
Jan Hinke en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Ria Aikema, Geert Bekkering, Willem Bulter,
Hilda Ferwerda, Henk Huiskes, Henk Kamp,
Robert Kemper Alferink, Tjerk Timan,
Cor Trompetter, Douwe van der Werf.

Redactieadres

Bathemerweg 4
7448 PH Haarle
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Bernard Westrek, voorzitter
Janny Willemsen, secretaris
Roy Dams, penningmeester
Jan van Alsté, lid
Ernst Jan Krudop, lid
Jan Morsink, lid
Hugo Repelaer van Driel, lid
Theo van Staple, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Telefoon: 074- 2914014
Rabobank rek.nr. 12 95 76 379

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl
Soos: iedere maandag 10.00 - 14.00 uur

Het abonnement is bij het lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost 27.50 euro per lid, met partner 33.50 euro, jeugdleden tot 21 jaar 10 euro. Losse nummers zijn voor 5 euro verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 15 april 2014 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:

schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Bankieren in Twente: de Twentsche Bank tussen 1840-1865 Douwe C.J. van der Werf	3
Column: Hoe Jan Jans' archief in een vuilcontainer verdween... Robert Kemper Alferink	8
Verbinden door wat scheidt Geert Bekkering	9
Het Twents van Huttenkloas Willem Bulter	10
In memoriam: Everhard Jans (1941-2013) Robert Kemper Alferink	14
Bevolkingsontwikkeling in Twente: een derde fase van geschiedschrijving Cor Trompetter	16
Uit de collectie van de Oudheidkamer: een oude duivenkooi Henk Kamp	20
't Inschrien blijft vernieuwen Van de redactie	21
De fiets in Enschede Perspectieven vanuit het stadsarchief Tjerk Timan	22
Historisch boerderij-onderzoek in Twente Henk Huiskes	25

Nieuwe leden

Partnerlidmaatschap:

Dhr. J.H. Jannink en mevr. E.F.M. Jannink-Strateren, Enschede.

Enkel lidmaatschap:

Dhr. E.J. Meijboom, Diepenheim.

Dhr. M. Knigge, Zwolle.

Foto omslag: Benjamin Willem Blijdenstein jr. en zijn zoon Willem in Londen, circa 1860-1866.

Collectie: ABN AMRO Kunst & Historie.

Bankieren in Twente: de Twentsche Bank tussen 1840-1865

Douwe C.J. van der Werf

In Over de geschiedenis van de textielnijverheid in Twente is al veel geschreven. In deze bijdrage wordt aandacht besteed aan de financiële geschiedenis van de sector, speciaal aan de Twentse bankier Benjamin Willem Blijdenstein junior. Wat is zijn betekenis voor de textielnijverheid en waarom gaat hij zich bezighouden met geldzaken? [1]

Benjamin Willem Blijdenstein junior

BWBjr. (1811-1866) wordt geboren in Enschede. Hij stamt uit een familie van textielfabrikanten. Anders dan zijn broers gaat hij niet in de textielnijverheid werken. Hij volgt een andere weg: hij gaat naar de Illustre School in Deventer, studeert rechten in Leiden en promoveert daarin. Na zijn studie vestigt BWBjr. zich als advocaat in Enschede. In 1835 wordt hij benoemd tot notaris. Tegelijkertijd is hij veehouder, melkslijter, bakker en handelaar in granen, guano (vogelmest) en koffie.

Betalingsverkeer en kredietbemiddeling voor de textielfabrikanten

BWBjr. begint zich in 1840 te interesseren voor het betalingsverkeer van de textielfabrikanten. In

onze ogen is dit een omslachtige onderneming. De afnemers van de textiel, dat zijn vooral winkeliers overal in Nederland, betalen de fabrikanten in die tijd niet door eenvoudig bedragen over te schrijven via hun bank; banken zoals wij die kennen bestaan dan nog niet. Ondernemers regelen in die tijd zelf hun betalingen. De fabrikanten uit Twente schakelen Amsterdamse kassiers in om hun vorderingen bij de winkeliers te innen. Deze kassiers werken via lokale kassiers en handelskantoren die het werk uitbesteden aan correspondenten zoals vrachtrijders en beurtschippers. Het overblijvende loopt via herbergiers, onderwijzers, viskopers, veldwachters, soms zelfs burgemeesters. De Amsterdamse kassiers dragen het door hen geïnde geld niet af aan de fabrikanten; die hebben geen bestemming voor dit geld

Het eerste kantoor van de Twentsche Bank in Enschede, omstreeks 1870. Op de voorgrond staat de solidaire vennoot Jan Herman Wennink.

dat voornamelijk uit munten bestaat: muntgeld waar particulieren de handel mee betalen. Ondernemers betalen elkaar met wissels. De fabrikanten laten zich door de kassiers vergoeden in wissels; het zijn beloften op papier om na een bepaalde termijn een bedrag te leveren. Met deze wissels kunnen de fabrikanten thalers (zilveren munten) kopen bij de kassiers in Münster. Die thalers hebben ze nodig om de wevers die voor hen werken te voldoen en de turf en de steenkool die ze laten aanvoeren uit het Duitse grensgebied. Ze kopen met de wissels uit Amsterdam ook wissels 'betaalbaar in Londen' waarmee ze de garens betalen die ze betrekken van de fabrikanten in Manchester. Die fabrikanten kunnen daar in Engeland verder mee. Het gaat hier om een serie handelingen die wij nu 'bancair' zouden noemen. Deze goederen- en geldkringen lopen in de textielnijverheid komen als grote lijnen naar voren uit de handelscorrespondentie van BWBjr. in het begin van de jaren 1840. BWBjr. begint dan het betalingsverkeer van de fabrikanten over te nemen, hij gaat hun rekeningen bij de kassiers in Amsterdam beheren en zorgt ervoor dat ze thalers krijgen en wissels voor de fabrikanten in Manchester. Hij maakt van de handel in wissels en verschillende geldsoorten zijn bedrijf en werkt na verloop van tijd voor een groot deel van de fabrikanten in Twente. Behalve voor het betalingsverkeer zorgt hij voor krediet. Hij koopt daarvoor wissels van de fabrikanten en plaatst die bij beleggers die er rente mee verdienen. Vaak zijn het vermogende Amsterdammers, maar de grootste belegger in wissels is de Nederlandsche Bank. BWBjr. wordt een van haar belangrijke relaties. Hij bemiddelt op deze manier tussen de fabrikanten die krediet nodig hebben en de beleggers die hun geld willen beleggen. Banken die zelf op grote schaal geld aantrekken van ondernemers en particulieren en dat vervolgens uitlenen zijn dan onbekend. Vanaf 1858 doet BWBjr. wisselzaken in Londen, die worden onder zijn leiding door zijn zoon Willem uitgevoerd [2].

BWBjr. gaat zelf krediet verlenen

BWBjr. doet meer dan voor het betalingsverkeer zorgen en bemiddelen in de kredietverlening. Hij gaat zelf krediet verlenen. Wanneer de textielabrikanten krediet nodig hebben voor de financiering van de export, vestigt hij in 1861 een firma

in Amsterdam onder de naam Twentsche Bank-vereeniging [3]. Fabrikanten die krediet nodig hebben kunnen medevennoten (commanditaire vennoten) in de firma worden, ze delen dan mee in het risico. Niet-commanditair worden ook gefinancierd, maar tegen een hoger tarief. De fabrikanten kunnen 80 procent van de waarde van hun export opnemen in wissels voor een periode van maximaal 3,5 maand. Die wissels worden door de nieuwe bank gegarandeerd [4]. Wanneer de fabrikanten geld nodig hebben kunnen ze de wissel te gelde maken, al dan niet bij de Bank-vereeniging. De opbrengsten uit de export komen geleidelijk bij de bank binnen. De constructie is noemenswaard, het lijkt eenvoudig, maar voor Nederland is het een innovatie, het is een uitvinding naar Engels voorbeeld [5].

De brand in Enschede

Veel tijd om ervaring op te doen met deze constructie krijgen de Blijdensteins niet want op 7 mei 1862 wordt de bank plotseling op de proef gesteld. Op die dag komt ze in zwaar weer terecht door de grote brand die bijna heel Enschede verwoest inclusief het merendeel van de textielfabrieken. Door de brand wankelt het vertrouwen in de wissels. Zeker buiten Twente kunnen de fabrikanten moeilijk met de wissels terecht omdat aan hun soliditeit en die van de bank wordt getwijfeld. Voor de bank kan er zelfs een crisis ontstaan wanneer de fabrikanten zonder geld komen te zitten en dit bij haar zullen proberen te krijgen. Zoveel geld heeft de bank niet voorhanden. BWBjr. en Willem hebben vertrouwen in de fabrikanten omdat ze weten dat die goed verzekerd zijn, vermogend zijn en hun ondernemingen weer op zullen bouwen. Ze proberen op die basis de problemen voor de fabrikanten zoveel mogelijk te beperken zonder zelf vast te lopen door gebrek aan geld; ze moeten oplossingen vinden in een systeem dat ze nog niet goed kennen. Ze proberen bijvoorbeeld wissels onder te brengen bij hun relaties, dat levert enige ruimte op, met name bij de Nederlandsche Bank. Bij de banken in Londen lukt het niet. Ze sturen de fabrikanten desnoods naar concurrerende financiële firma's om aan geld te komen, ook al weten ze dat ze daarmee relaties verliezen. Ze verhogen zelfs de rente om de vraag naar krediet te temperen; dat werkt.

Hendrik Valkenburg, Gezicht op de ruïnes van het afgebrande Enschede, bij zonsopgang. Op de voorgrond de puinhopen van een fabriek, met verwrongen machineonderdelen. Rechts de toren van de Grote Kerk, links de voorgevel met vier spitsjes van de R.K. Kerk op de Markt. Collectie: Vereniging Oudheidkamer Twente.

Ze weten de bank door de crisis te sturen. Deze precare situatie en nog een volgende in maart 1863 betekenen een harde leerschool en leiden tot aanpassing van de bankzaken. BWBjr. en Willem besluiten zelf geld aan te trekken. Hun relaties die krediet nodig hebben kunnen bij hen dan behalve krediet in de vorm van wissels op te nemen, tevens geld krijgen. Voldoende geld beschikbaar hebben betekent ook dat zij beter bestand zijn tegen opvragingen. Ze besluiten bovendien om meer commanditair kapitaal aan te trekken om de buffer van de bank te vergroten. Ook dat schept vertrouwen. Op deze manier wordt in de jaren 1861-1865 een bank zichtbaar die zelf geld aantrekt en waar geld geleend kan worden: een van de basissenmerken van het moderne bankwezen.

Gunstige omstandigheden

Bij de ontwikkeling van de kern van de geldzaken spelen omstandigheden een rol die de ontplooiing bevorderen of juist remmen. BWBjr. verkeert in een gunstige zakelijke uitgangssituatie. Hij kent de textielnijverheid door zijn familie en heeft hierdoor een relatief gemakkelijke ingang bij de fabrikanten. Als telg uit een zaken-

familie is hij bekend met zakendoen in het algemeen, ook met het betalingsverkeer. Zijn rechtenstudie en de advocatuur vormen een voorbereiding voor het bankiersberoep, het notariaat vormt hierop nog een aanvulling. Gunstig zijn bovendien de stimulerende economisch impulsen. Kortweg betreffen deze de positieve ontwikkeling van de textielnijverheid, het wegvallen van de eerdere financiering van de textielexport door de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de relatie met de Nederlandsche Bank en de hulp van zijn zoon Willem. Voor de fabrikanten blijkt het aantrekkelijk om hun financiële werk aan BWBjr. uit te besteden. Waarschijnlijk omdat hij zich erop toelegt, de zaken van de fabrikanten bij zich concentreert en fel concurreert waar mogelijk. Eerder werd het betalingsverkeer door de fabrikanten als omslachtig ervaren, ze maakten zelfs gebruik van ruilhandel om te betalen. Er spelen tevens persoonlijke omstandigheden. BWBjr. ambieert aanvankelijk de geldzaken niet, hij doet het werk naast zijn andere beroepen om een inkomen te verdienen. Hij wil bij voorkeur als firmant in de textielonderneming van zijn vader werken [6]. In 1852, dan is hij twaalf jaar met geldzaken bezig, doet hij nog een poging om

De Nederlandsche Bank in Amsterdam aan de Oude Turfmarkt.

in de onderneming van zijn vader te kunnen werken, maar het lukt niet. Uit de literatuur blijkt dat BWBjr. als derde zoon waarschijnlijk wordt geadviseerd zich elders te ontplooiën [7]. In de textiel werken is niet voor hem weggelegd. Willem wijst op eigenschappen van BWBjr. die in zijn voordeel werken. Hij heeft het vermogen om op afstand een onderneming te besturen. Hij geeft vanuit Enschede per (dagelijkse) brief de algemene richting aan voor zaken die hij niet goed kent en waarvan de onervaren Willem in Londen en later ook in Amsterdam de leiding heeft [8]. Een ander talent is het publieke optreden van BWBjr. Willem schrijft hierover ‘... mijn vader [gaf] veel tyd aan de publieke zaken; hy was in Twente de erkende woordvoerder in vergaderingen en by alle publieke aangelegenheden. Hy was geen populair man; integendeel zyn streng scherp optreden ontstemde menigeen, doch hy genoot algemeen groot vertrouwen, wegens zyn flink karakter, zyne integriteit en zyne bekwaamheden’ [9]. Belangrijk, en onnodig om verder op in te gaan.

Hoe gaat het verder?

In de jaren zestig krijgt Willem de leiding van de zaken. Hij breidt de bank verder uit, ook buiten de textiel. Gedurende 31 jaar, van 1881 tot en met 1911 is de Twentsche Bankvereniging de grootste handelsbank in Nederland, daarna

wordt ze ingehaald door de Rotterdamsche Bankvereniging en de Amsterdamsche Bank, haar twee naaste concurrenten [10]. Die concurrentie strekt zich uit tot de financiering van de textielindustrie. Het neemt niet weg dat de Twentsche Bank in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw meer krediet aan de textielindustrie verleent dan iedere andere bank. De verbindingen met Twente blijven bestaan. Tot in 1935 maakt een Blijdenstein deel uit van de hoofddirectie van de bank, deze laatste directeur is Theek Blijdenstein [11], een van de zonen van Willem. De verbinding met Twente is verder zichtbaar bij de groep commissarissen waarvan meerdere leden uit Twente afkomstig zijn al dan niet uit de textielindustrie. Die relaties blijven grotendeels bestaan, ook wanneer de ondernemingen zich ontwikkelen onder andere namen. De bank zelf wordt in 1964 overgenomen door de Nederlandsche Handel-Maatschappij die eerst verder werkt als Algemene Bank Nederland en momenteel deel uitmaakt van de ABN AMRO Bank.

Samenvattend

BWBjr. verbetert het betalingsverkeer en de kredietvoorziening voor de textielfabrikanten in de jaren 1840-1865. Hij specialiseert zich in dit werk en neemt het hen uit handen. Zijn activiteiten bleven tot nog toe onderbelicht. Mogelijk

is zijn werk in de schaduw gebleven door de latere reorganisatie en succesvolle uitbreiding van de bank door zijn zoon Willem. De eerdere zaken vallen hierbij zeker wat betreft de omvang, in het niet. Willem wordt dé bekende Nederlandse bankier B.W. Blijdenstein. BWBjr. legt hiervoor vanaf 1840 grondslagen in de vorm van bancaire ervaring, bekendheid, vertrouwen en een nationaal en internationaal relatienetwerk. Volgens Willem zelf is BWBjr. zijn leermeester in vele opzichten [12]. De bewaarde correspondentie getuigt van hun samenwerking en enthousiasme.

Noten

- 1 Dit artikel is voor zover niet anders aangegeven, gebaseerd op de studie van de auteur die de ABN AMRO Bank in 2014 publiceert over de Twentsche Bank die bestaan heeft van 1840-1964.
- 2 Het gaat hier om Benjamin Willem Blijdenstein (1839-1914) die in de familie Willem wordt genoemd.
- 3 Wanneer de bank in 1916 een naamloze vennootschap wordt krijgt zij de naam Twentsche Bank.
- 4 Voor M.C. Wintersteijn, 'Twentsche Bankvereniging 1861 1961 De Twentsche Bank N.V.' (Amsterdam 1961), blz. 5-7.
- 5 A. Houwink, *Acceptkrediet. Economische en bankpolitieke beschouwingen over den in het bankaccept belichaamden credietvorm* (Amsterdam 1929), blz. 27. Overigens bestond deze kredietvorm in Nederland tot het einde van de 18de eeuw wel, blz. 26.
- 6 Het archief van de Twentsche Bank bevindt zich in het Historisch Centrum Overijssel (HCO) in Zwolle. De vindplaatsen in het archief worden aangegeven als Historisch Centrum Overijssel, archief van de Twentsche Bank, gevolgd door het inventarisnummer van het archief en een beschrijving van het betreffende stuk. In dit geval HCO, DTB, inv. nr. 3136, Herinneringen van Willem ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de bank in 1911, blz. 1.
- 7 Voor zover na te gaan, komt deze waarschijnlijk het eerst voor in het artikel van Th. P.M. de Jong, 'Notaris Benjamin Willem Blijdenstein en de Twentse textielnijverheid', in: *Textielhistorische bijdragen* 13 (1972), blz. 29. Wat mogelijke redenen zouden kunnen zijn is in dit artikel niet uitgewerkt. Een nadere studie zou meer licht kunnen werpen op de wens van BWBjr. om als firmant in de firma te werken. Daarbij zou het artikel van R. Jansen uit 1999 als uitgangspunt kunnen dienen. Dit artikel wijst op elementen als ondernemerskwaliteiten en gezondheid van BWBjr. R. Jansen, 'Benjamin Willem Blijdenstein Jr. (1811-1866) De toegang tot de firma Blijdenstein & Co. geweigerd.' *'t Inschrien*, (2) 1999.
- 8 HCO, DTB, inv. nr. 3136, ibidem, blz. 3.
- 9 Ibidem, blz. 1 en 2.
- 10 De Rotterdamsche Bank is opgericht in 1863, de Amsterdamsche Bank in 1871. De Nederlandsche Handel-Maatschappij (opgericht in 1824 en bank sinds omstreeks het jaar 1900) en de Nederlandsche Bank zijn ouder en groter dan de Twentsche Bank maar worden niet als vergelijkbare concurrenten gezien.
- 11 Theodor W. Blijdenstein (1874-1935).
- 12 HCO, DTB, inv. nr. 3136, ibidem, blz. 2.

Een wisselbrief van de Twentsche Bank uit 1917.

Column: Hoe Jan Jans' archief in een vuilcontainer verdween...

Robert Kemper Alferink

Soms lijkt 't zo simpel. Je hebt iets moois, wilt dat het toegankelijk wordt voor iedereen en bewaard wordt voor de toekomst. Wat doe je dan? Je brengt het naar een archief of museum, er vanuit gaande dat het dan goed komt. De praktijk blijkt een stuk weerbarstiger. Nee, niets is voor de eeuwigheid gemaakt, en niets zal voor de eeuwigheid behouden blijven. Dat blijkt wel als het gaat om het bedrijfsarchief van de Twentse architect Jan Jans.

Bij het Jan Jans Symposium, op 1 oktober 2013 in Almelo, werd er vol ongeloof over gesproken. Was het bedrijfsarchief van Jan Jans inderdaad in een vuilcontainer beland? Ja. Was dat vroeger niet keurig overgedragen aan de Twente Akademie? Ja. Was dat dan niet meeverhuisd naar TwentseWelle? Nee. Uiteindelijk leek er in de zaal niemand te zijn, die ook nog maar iets meer wist te vertellen. In de maanden daarna werd er in verschillende gremia nog steeds verbolgen op gereageerd. Tijd dus, om een en ander nader toe te lichten.

Na het overlijden van Irma Jans-Cammaert, de weduwe van Jan Jans, in 1989, werd door de familie Jans het archief van vader Jans geschonken aan de Twente Akademie. 'De tekeningen, meestal op transparant tekenpapier, worden in eerste instantie in kartonnen kokers opgeborgen, waardoor beschadigingen worden voorkomen', valt er in Stad en Land, het toenmalig orgaan van de Twente Akademie te lezen. 'Op deze manier zal deze belangwekkende verzameling van Jans' architectenwerk voor de toekomst worden veilig gesteld en toegankelijk gemaakt' (jrg. 7, no. 1, p. 20).

Onder andere met geld van het Anjerfonds werd daarna aan de definitieve inventarisatie en opslag gewerkt. In 1993 was het werk gereed: 'Het totaal aantal geïnventariseerde tekeningen bedraagt 3612, verdeeld over 447 projecten. [...] Behalve gewone bouwtekeningen zijn er een

aantal fraaie tekeningen van gebouwen, in de stijl van Jans. Ook zijn er mooie ontwerpen van details aan of in gebouwen, zoals gevelbekroning, windwijzer, gedenksteden, open haard, biechtstoel' (jrg. 9, no. 3, p. 99-101).

Bij gebrek aan ruimte in het Rijksmuseum Twente, waar de Twente Akademie gehuisvest was, werd de hele collectie opgeborgen op de zolders van het Natuurmuseum in Enschede. Sindsdien heeft waarschijnlijk niemand het archief meer geraadpleegd. Een paar jaar later verhuisde de Twente Akademie naar het Elderinkshuis en ging zij verder onder de naam Van Deinse Instituut. Bestuurswisselingen volgden, vrijwilligers vertrokken en kwamen en ogenschijnlijk heeft niemand zich ooit nog om het archief van Jan Jans bekommerd.

Bij de verhuizing van het Natuurmuseum richting TwentseWelle werd de hele collectie herontdekt. Wat stond daar nou, op die zolder? Onder andere de conservator van het Van Deinse Instituut, later TwentseWelle, constateerde het ergste: de zolder van het Natuurmuseum had geen klimaatbeheersing. De zolder was wind- en waterdicht, maar daarmee was ook alles gezegd. Al snel werd geconstateerd dat de collectie onherstelbaar beschadigd was. Restauratie bleek op geen enkele manier mogelijk. Het hele archief is de container ingegaan. Wat achter bleef was een inventarislijst, die zich nog bij TwentseWelle moet bevinden.

Deze reconstructie is op basis van beperkte bronnen gemaakt. Iedereen die meer weet over de toenmalige overdracht, inventarisatie, opslag en uiteindelijke afvoer wordt uitgenodigd te reageren.

Verbinden door wat scheidt

Geert Bekkering

Op 15 februari j.l. werd in het Haagse Bos / Oldenzaalse Veen, de driemarkenstein voor Lonneker, Losser en De Lutte, tot Snippertsteen gedoopt. Bij die gelegenheid waren leden van de oudheidkundige verenigingen van de drie betrokken marken aanwezig en ook mensen uit Haaksbergen en Weerselo.

Speurwerk

De commissie Loakstenen en Begraafplaatsen van de Stichting Historische Sociëteit Enschede-Lonneker is erg actief in het opsporen van oude markensteinen. Er is nu goed digitaal, oud kaartmateriaal beschikbaar, zoals de kadastrale atlas van 1832. Met moderne computertechnieken, kunnen die kaarten over de huidige stafkaarten en luchtfoto's van Google Earth worden gezet. Met die informatie, en soms nog oude beschrijvingen en hulp van omwonenden, wordt in het veld het oude knippunt in de markengrenzen en een eventueel bijbehorende grote veldkei gezocht. Als de oude markenstein gevonden is, komt de klus van het uitgraven of terugplaatsen. Natuurlijk gebeurt dat in intensief overleg met de omwonenden en grondeigenaren. Die blijken bijna altijd zeer geïnteresseerd te zijn in dit stukje streekgeschiedenis en er graag aan mee te werken; ze zetten gratis hun trekker in. Op dat moment heeft het hele proces nog niets gekost – behalve dan veel inzet van mensen – en al veel goede contacten opgeleverd.

Aaibaarheidsfactor

Dan komt de vraag, of we met de herplaatsing van deze steen de publiciteit in gaan. Dat wil lang niet iedere grondeigenaar. Maar als het dichtbij een openbare weg of pad is, vindt men het meestal een goed idee om er een monumentenbordje bij te plaatsen. De andere kant van de markengrens wordt betrokken bij het opstellen van de tekst op het bordje. Soms is dat ook de andere kant van de gemeentegrens en heb je dus contact met een andere oudheidkundige vereniging. Waar grenzen steeds meer lijken te vervagen, blijken oude grenzen – dicht bij huis en

erf – erg aan te spreken. Markensteinen hebben blijkbaar een aaibaarheidsfactor, die verenigingen bij elkaar brengt. De logo's van alle betrokken verenigingen komen op het bordje en de kosten worden vaak uit subsidies vergoed.

Heel wat volk van de verschillende verenigingen is bij de officiële inwijding van het bordje aanwezig en blijkt goed 'met elkaar te kunnen'. Er bruisen soms 'wilde plannen' op: "Als we alle stenen op onze gemeenschappelijke markengrenzen weer zichtbaar hebben, kunnen we er dan niet een cultuurhistorische route langs maken? Dat gaan we gewoon samen uitwerken."

Oudheidkundige verenigingen die al jaren mooi bezig zijn aan beide kanten van de marken- of gemeentegrenzen, ontdekken elkaar.

Heel Overijssel

En het kan nog mooier worden, want Martien Knigge heeft op zich genomen om in de komende 10 jaar alle oude grenzen van de 184 Overijsselse marken heel nauwkeurig op de kaart te krijgen. Hij wil ze ook allemaal aflopen en van de restanten die in het landschap vindbaar zijn, de cultuurhistorische- en natuurwaarde beoordelen. Hij zal alle gegevens samenbrengen in een atlas en daarmee de gemeentebesturen adviseren, om die elementen in de cultuurhistorische waardenkaarten op te nemen. In het proces om te komen tot zo'n atlas, komt er vast nog meer samenwerking. Zo brengt een grens, die eeuwenlang de marken gescheiden hield, nu de historisch geïnteresseerden bij elkaar.

Het Twents van Huttenkloas

Willem Bulter

.....
"Dat haar Man al bij den dag eenige hulskrabben gehaald hadde..." zegt Aarne, de vrouw van Huttenkloas, in een verhoor (Oldenzaal, 1775). Wat moest Huttenkloas met die hulskrabben? 's Avonds dekte hij er het lijk van Willem Stint mee af, voordat hij diens graf dichtsmeete met aarde. "Hulskrabben", schrijft de gerechtsdienaar in het verslag. Dat is vernederlandst Twents. Hij bedoelt "hols(t)krabn", Twents voor hulsttakken. Wat meteen opvalt: hij laat de -t aan het eind van "huls" achterwege. De Twentse hobby van het weglaten van "dentalen" was dus al in 1775 springlevend. (Waarum zoj ze oetsprekn at de leu oe zonner ok wa begriep?)

Vóór 1800 zijn gerechtelijke bronnen zo ongeveer de enige schriftelijke bronnen voor het Twents. De griffiers van de rechtbanken noteerden de verklaringen van Twentse criminelen in principe in het Hollands, maar als de boeven vaktermen uit eigen dialect gebruikten, hadden de klerken een probleem. Er restte hun dan niets anders dan het dialectwoord min of meer over te nemen. "Hulskrabben" was kennelijk zo'n vakterm. Hulst is een typische struik van de oostelijke zandgronden die hier voor van alles ge-

bruikt werd. Voor het versieren van je huis, het draaien van "kloten" en, iets minder frequent, het afdekken van lijken.

"Hulskrabben/holstkrabn." Waarom gebruiken Tukkers hierin het woord "krabn" in plaats van de gewonere woorden "tække" of "teuge"? Omdat de hulst stekels heeft. Kijk maar naar de benaming van die andere stekelige struik: de braam. "Krabn" betekent braamtakken en "krabnbos" braamstruik. Stekels kunnen je immers krabben.

Holstkrabnbos bie ne graavn

Holstkrabn bie t Welna

Daarom: holstkrabn. *“Täkke” bint ongeveurlik, mer kiek oet veur “krabn”. Dee stekt oe.*

Er staan nog meer Twentse woorden verstopt in de verslagen van het proces tegen Huttenkloas. In 1993 werden de originele verhoren van Klaas Annink, zijn vrouw Aarne en hun zoon Jannes gepubliceerd in het boekje “Het proces Huttenklaas” van Rob Küpers. Zoals bekend werd de hele familie Annink – op jongste zoon Gerrit na – terechtgesteld voor de moord op een Westfaalse kousenverkoper, Willem Stint, en een Hengevelder plaatsgenoot die te veel wist, Pompen Hermen.

Voordat Willem Stint vermoord werd, werd hij eerst onthaald op koffie en “stoeten brugge”, schrijft de griffier. Twentser kan niet. Een getuige die dit gezien heeft, zegt niet zeker te weten “of het stoet of brood was”. “Stoet” is wit of bruin brood en “brood” is roggebrood. En een “brug” of “brugge” of “bruw” is een boterham, *twee vlakn stoet of brood teagn mekaar met luk drtusken*. Het galgenmaal van Willem Stint, ’s

ochtends om een uur of tien genoten, bestond dus uit koffie met een boterham, hem gastvrij geschonken door Aarne. Toen hij zijn ontbijt genuttigd had, kliefdn Huttenkloas en Jannes tezamen het hoofd van de kousenkramer of –kremer met een “bijle”. Het Twentse woord voor bijl is “biel” of “biele”. Aarne vond geen bloed op “de Deelee”. Twents = “del” of “delle”. Met een “stroppe” om de nek werd het lijk op de deel versleept tot achter de bedstede. ’s Avonds werd het met een “kruikarre” (“kruukoar”, “krujkoar”) naar het vers gedolven graf op Huttenkloas’ land gebracht. Al die –e’s op het eind duiden waarschijnlijk op de oude vormen van deze woorden (“biele” is dus de oude vorm, “biel” de jonge vorm).

En zo kom je allerlei interessants te weten uit zo’n moordproces! Ook over vloeken uit vroeger tijden. Eens kwam de joodse Jacob uit Delden bij Klaas langs om een pijpje te roken. Hij was zo onverstandig om aan Klaas te vertellen dat hij bij boer Wegereef schapen ging kopen. Dus dan heb je ook flink geld bij je, concludeerde

Bruw met scheenkn

Bruw met spek

Huttenkloas. “Gij bent dan de dood waardig,” riep hij enthousiast en sprong op om de deur af te sluiten. Aarne beweert dat zij haar man toen wou tegenhouden en tegen hem gezegd heeft:

“Claas, wat wilt gij alweer doen, rijd Uw de Duivel?” [Heeft de duivel bezit van je genomen?]

Waarop Kloas antwoordde:

“Of mij de Duivel rijd of niet, hij sal er God Domij aan.” [Een oude vorm van de gvd-vloek.]

Wat zouden de oorspronkelijke Twentse woorden geweest zijn, die Kloas en Aarne hier gebruikt hebben? Een poging:

“Kloas, wat maak iej mij noe, ridt oe n duvel?”

“Of mij n duvel noe ridt of nich, hee zal dr goddomiej an.”

De joodse Jacob redde zijn leven door weg te vluchten voordat Kloas bij de deur was.

“Domij” is een hypercorrecte vorm. Stelselmatig veranderden de schrijvende klerken van vroeger de plat geachte “ie” van de Tukkers in de beschaafd geachte Hollandse “ij”.

Zo werd de boer Vieker in Lonneker door klerken wel aangeduid als boer “Vijker”! Het is mogelijk dat de klerken de “ij” niet (alleen) uit schaamte schreven, maar er de klankcombinatie “i-j” mee aan wilden duiden. Denk aan de meisjesnaam Mi-jke(n) die vroeger in Twente veel voorkwam, meestal gespeld als Mi’jke(n). Mieke en Mi’jke (en ook *Mijke) spreek je verschillend uit. Voor de combinatie “i-j”, die in het Twents veel voorkomt (wi’j = wil iej, bijv.), bedacht Johan Buursink ooit de slimme schrijfwijze “y”, maar hij maakte er geen school mee.

Pompen Hermen, een Hengevelder gabber van Jannes, werd door Jannes vermoord “*uijt vreesse, dat hem beklappen soude*” [verklikken]. Is dit “beklappen” een oud Twents woord? Het staat niet in de Twentse woordenboeken. In de Dikke Van Dale wordt het aangeduid als “gewestelijk”. Dus misschien is het een uitgestorven Twents woord “beklapn”. Dialexicon Twents: “klapn” betekent (ook) praten, en een “klappei” is een roddeltante. Onmogelijk is het dus niet. Nadat Pompen Hermen met dezelfde bijl is vermoord als waarmee de schedel van Stint werd ingeslagen, wordt hij “*tot op het eind van een stuk rogge gesleept [...]* en aldaar in een ouden graven op een hoekjen woeste grond gestopt”. Een “graven” kennen we van de Stadsgravenstraat in Enschede: het is het oude Twentse woord voor sloot of gracht, een door de mens “gegraven” waterloop.

Het woord “graven” duikt nog vaker op in de procesverslagen. Niet alleen wordt er een lijk in begraven, maar ook mogen vrouw Aarne en Gerrit, de jongste zoon van de familie, er zich graag in verstoppen, terwijl Kloas en Jannes in de Hut schedels klieven. Althans, Aarne gebruikt het als smoes. Later, als zij op de pijnbank verhoord wordt, geeft ze toe dat ze tijdens de moord op Pompen Hermen niet in een “graven” op “5 Smeten van het huijs” is geweest, maar “in den waschhoek in het Huijs”.

Weer een Twents woord: “smeten”. Een “smet” is een steenworp, een klootschietsterm. De “graven” lag dus op vijf steenworpen afstand van het huis, ver genoeg weg om de rochel van Pompen Hermen niet te horen. Wat zal die afstand zijn

Kruukoar veur n oale schop.

geweest: 100 meter? De steenworp is geen exacte afstandsmaat. In *Mans Kapbaarg* van Vloedbeld verslaat de dappere Twentse held Kapbaarg de Baleoren door hun kapitein “met ene smette” een kloot tussen de ogen te smijten. Met één worp. De Twentse woordenboeken kennen het meervoud van “smet” niet, Aarne wel (“smeten”). Dat zal dus wel “smetn” zijn geweest. Jannes en Klaas moordden niet alleen, ze stalen ook als raven. Klaas bekent dat hij een keer “ijmen” heeft gestolen, lees: “iemn”. Dat is een bijenvolk. Ook zou hij boekweit hebben gestolen “uit de Vijmhoopen” van boer Bolscher. Het Twentse woord is – u voelt ‘m al aankomen – “viemhoop” (enkelvoud) of “viemheupe” (meervoud). Volgens de Twentse woordenboeken is dat een “rogge- of haverhoop”, resp. “korenmiijt” van 120 garven. Ook boekweitgarven werden kennelijk zo opgetast. Jannes zou bij boer Ten Cate in Oele een “pijrok” hebben gepikt. Dat is een “piejrok”, een mannenrok van grof laken volgens het *Dialexicon Twents*.

Alle woorden die tot hier de revue passeerden, waren zelfstandige naamwoorden. Het is maar een enkele keer dat we een andere woordsoort met Twentse roots menen tegen te komen in de verslagen. Speur het op in de volgende gruwelijke vraag aan Kloas en Jannes:

“Was het doode licham van W. Stind al achter de bedstede verborgen en het bloed van de vloer geveegt doe uw vrouw en uw moeder weder in huis kwam, en heeft sij daar niet an geholpen?” Inderdaad, midden in de zin staat daar ineens het Twentse voegwoord “doe”, dat in het Nederlands “toen” had moeten zijn. Je zou haast denken dat de klerk die dit noteerde, een gestudeerde Twent of Oostnederlander is geweest, anders maak je zo’n slip of the pen niet.

Foto’s: Willem Bulter.

In memoriam: Everhard Jans (1941-2013)

Robert Kemper Alferink

.....

Het predicaat 'de zoon van' zijn heeft Everhard Jans zijn leven lang parten gespeeld. Door zijn vader, de bekende Twentse architect Jan Jans, werd hij vanaf jonge leeftijd gestimuleerd om zich verdienstelijk te maken op de terreinen waarop zijn vader zelf naam en faam had verworven. Al op de lagere school werd Everhard aangemoedigd om zich het tekenen en schrijven eigen te maken.

Al aan het eind van de jaren vijftig werd hij door zijn vader gestimuleerd tot het schrijven van regionaal georiënteerde historische artikelen. Op zeventienjarige leeftijd maakte hij zijn debuut; in het toonaangevende tijdschrift *Volkskunde* publiceerde hij over het midwinterhoornblazen in Twente. Jan Jans was nauw bij het herleven van deze traditie betrokken en Everhard werd zodoende in de gelegenheid gesteld het midwinterhoornblazen bij een breed publiek onder de aandacht te brengen. Het was het begin van een eindeloze reeks boeken en artikelen in historische, volkskundige en bouwkundige tijdschriften.

Na de HBS bezocht Everhard de in 1949 mede door zijn vader opgerichte AKI, de kunstacademie, in Enschede. Hij liep onder andere stage bij de Oldenzaalse glazenier Jan Schoenaker en ontwierp verschillende glas in loodramen, zoals voor de huishoudschool in Rijssen en Gasthof Alter Posthof nabij Haus Welbergen. Ook voor verschillende particulieren, onder andere in Oldenzaal en Almelo, ontwierp hij glas-in-loodramen.

Uiteindelijk specialiseerde Everhard zich op de AKI richting typografie en boekverzorging. Vanaf begin jaren zestig was hij al volop actief als boekverzorger en illustrator. Voor CPNB (Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek) en chemieconcern AKZO ontwierp Jans verschillende gelegenheden uitgaven, en voor uitgeverij Stabo in Delden illustreerde hij onder andere het in 1968 verschenen *Bestevaar vertelt*. Voor uitgeverij Witkam illustreerde hij vervolgens tientallen uitgaven die verschenen in de Twente-reeks en Kleine Twente-reeks. Zijn tekeningen van bijvoorbeeld *Mans Kapbaarg* en *Markies de*

Thouars werden zo bij duizenden Twentenaren bekend.

Na het onverwachte overlijden van zijn vader, eind 1963, kreeg Everhard de vraag om de redactie van het boek *Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland* op zich te nemen. Jan Jans had hiervoor veel voorbereidend werk verricht. Enkele passages waren verschenen en verschillende tekeningen waren geselecteerd. Everhard redigeerde de teksten en verzorgde de vormgeving. Het boek werd een groot succes; in de jaren die volgden verschenen talloze herdrukken. Over gevel- en stiepeltekens, boerderijen in de Achterhoek en Liemers en tuugkisten in Oost-Nederland verschenen soortgelijke uitgaven. De Jan Jans Stichting, waar Everhard namens de familie Jans als bestuurslid tot toetrad, trad op als uitgever.

Na zijn opleiding aan de AKI begon Everhard Jans aan een studie geschiedenis in Groningen, die vroegtijdig werd afgebroken. Hij hervatte zijn studie in Münster op de faculteit kunstgeschiedenis. Dit vakgebied lag hem een stuk beter. Hij promoveerde in 1984 met een kunsthistorische dissertatie: *Bürgerhausformen zwischen IJssel und Ems 1400 bis 1850*. Vijf jaar later verscheen een Nederlandstalige handelseditie.

Vanaf eind jaren zestig begon Everhard Jans zich ook bezig te houden met het restaureren van boerderijen. In Kotten bij Winterswijk leidde hij de restauratie van de erven Oossink en Snieder. Kort daarna was Everhard betrokken bij de opgravingen en reconstructies van boerderijen in Dorestad. Het waren zijn grootste projecten. Latere restauraties waren veelal kleiner van aard, zoals enkele schuren in noordoost-Twente en

burgerwoningen in Ootmarsum. Bij de restauratie van het erve Kraegsenberg in Losser, een uiterst zeldzaam voorbeeld van een boerderij met een dekbalkconstructie, fungeerde Everhard als adviseur.

Uiteindelijk kreeg Everhard Jans een baan als volkskundig medewerker bij de Twente Akademie die later, na enkele verhuizingen en samenwerking met de Oudheidkamer Twente, als Van Deinse Instituut door het leven ging. In de jaren die volgden richtte hij zich niet alleen op de landelijke bouwkunst, maar ook op bijvoorbeeld kinderspelen, nieuwaarsijzers, meubels, schutters en schuttersgilden.

Net voor zijn pensionering in 2006 werd zijn dienstverband bij het Van Deinse Instituut beëindigd. Samen met zijn vrouw Anneke verhuisde hij daarna van Almelo naar Lochem. Vanaf begin 2009 kwam een samenwerking met Stichting Sallands Erfgoed op gang. In de zes jaar die volgden werd Salland uitgebreid verkend

en gedocumenteerd. Het resulteerde eind 2013 in het samen met Ewout van der Horst en Robert Kemper Alferink geschreven boek 'Boerderijen in Salland'. Kort voor de presentatie kreeg Everhard een longontsteking, waaraan hij drie weken later overleed.

Everhard Jans was als 'zoon van' eenvoudig in de gelegenheid om decennia lang prominent actief te zijn binnen de Twentse cultuurhistorische wereld. Als documentalist en kunstenaar ontwikkelde hij een eigen stijl, die niet te vergelijken was met die van zijn vader. Op markten en braderieën was Everhard geregeld als sneltekenaar van portretten actief. Zijn tekeningen, schilderijen, linsneden en ander werk zijn in Twente en omgeving veelvuldig geëxposeerd. In de regionale musea is desondanks nauwelijks iets van zijn werk aanwezig. Everhard Jans plaatste zich gedurende zijn leven voornamelijk in de schaduw van zijn vader. Everhards identiteit en eigen kwaliteiten bleven daardoor altijd onderbelicht.

Bevolkingsontwikkeling in Twente: een derde fase van geschiedschrijving

Cor Trompetter

In 't Inschrien 2013/3 verscheen een zeer lezenswaardig artikel van de hand van René Rorink, 'Waar woonden de oude boer en boerin vroeger' [1]. Dat artikel vormt de directe aanleiding voor deze bijdrage over de historische demografie in Twente. Ik ben al geruime tijd bezig met de constructie van een model voor de ontwikkeling van de Twentse bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw. Het uiteindelijke doel is te laten zien hoe de feitelijke ontwikkeling van de bevolking de uitkomst is geweest van de wisselwerking van economische, religieuze en institutionele factoren. Het model staat nog in de steigers, maar het artikel van Rorink vormt een uitgelezen mogelijkheid om een aantal elementen en vraagstukken van het te ontwikkelen model te presenteren.

Rorink en de 'liefthuften' als aanknopingspunt

René Rorink maakt, kort samengevat, in zijn artikel korte metten met het idee dat de 'liefthuften' bewoond zouden worden door de oude boer en boerin, nadat een van de kinderen in de hoofdboerderij een gezin had gesticht en het bedrijf had overgenomen. De liefthuften waren daar oorspronkelijk wel voor bedoeld, maar werden steeds meer tot woningen met huishoudens die niet door korte familiebanden aan de hoofdboerderij gebonden waren. Als de oude boer en boerin nog leefden, maakten ze deel uit van de huishouding van de zoon of dochter in de hoofdboerderij. Daarnaast wijst Rorink op het ontstaan van nieuwe woningen op markegrond, die illegaal tot stand waren gekomen, doch na betaling konden blijven staan.

Een aantal vervolgvragen dient zich direct aan, zoals, om er maar eens drie te noemen 1) de vraag naar de zeer grote verschillen in de ontwikkeling van het aantal huishoudens per marke, 2) de vraag naar de relatie tussen bevolkingsgroei en textielnijverheid en 3) de vraag naar de relatie tussen de 'nieuwe' huishoudens en de oude huishoudens. Betekende de opkomst van een nieuwe groep bewoners dat er een vorm van loonarbeid ontstond, waarbij het werk dat oorspronkelijk door inwonend personeel werd gedaan, nu werd overgenomen door losse arbeiders die geen deel meer uitmaakten van het huishouden? Deze vragenlijst kan zonder problemen verder uitgebreid worden, bijvoorbeeld met vragen over de ontwikkelingen in dorpen en steden. De veelheid aan vragen smeekt om een benadering waarin de verschillende aspecten van de bevolkingsontwikkeling in samenhang

worden behandeld. In deze bijdrage wil ik een aanzet geven tot een dergelijke benadering. Het is tegelijkertijd, zonder al te veel op details in te gaan, een eerste publicatie van een aantal voorlopige bevindingen.

Het probleem

In de geschiedschrijving van Twente tot 1800 is de vraag naar de omvang en het verloop van de bevolking en naar de samenstelling van de gezinnen en huishoudens, sinds de publicatie van *Een Samenleving onder Spanning* in 1957 een heikel punt gebleken [2]. B.H. Slicher van Bath poneert in dit werk een aantal stellingen en ontwikkelingen die bij nader onderzoek niet houdbaar zijn gebleken. Het gaat daarbij vooral om de schattingen van de bevolking in 1601 aan de hand van het Verpondingskohier, en de schattingen op basis van de Hoofdgeldkohieren van 1675 en 1723. Ik beschouw zijn werk als de eerste fase in de demografische geschiedschrijving van Twente. De Twentse demografische geschiedenis heeft overigens een belang dat zich uitstrekt boven dat van de regionale geschiedenis. Waar de bevolking in vrijwel de gehele Republiek daalde, stagneerde of slechts langzaam groeide, was de toename van de bevolking in Twente in de zeventiende en achttiende eeuw over vrijwel de gehele linie sterk, dat wil zeggen niet alleen in textielgebieden.

In eerdere publicaties heb ik laten zien waar de problemen met de eerdere schattingen liggen. Kort samengevat komen deze er op neer dat a) het Verpondingskohier geen gezinnen of huishoudens telt maar grondbezit en -gebruik heeft geregistreerd en b) de Hoofdgeldkohieren uit

1675 en 1723 voor een groot deel van de gerichten zeer twijfelachtig zijn waar het gaat om de telling van de minst vermogenden in de samenleving. Waarschijnlijk is een groot aantal van deze huishoudens niet in deze tellingen opgenomen. De schattingen van het aantal huishoudens komen daardoor veel te laag uit. Blijven de twee volkstellingen, die van 1748 en 1795 [3]. Hoewel deze ongetwijfeld ook fouten zullen bevatten, is van structurele problemen tot nu toe niets gebleken.

Daarnaast zijn er twee bronnen die door Slicher van Bath niet gebruikt zijn, te weten de Zoutgeldkohieren van 1693/1694 en 1703. Natuurlijk moeten ook deze bronnen getoetst worden. Wat betreft de gerichten Ootmarsum en Oldenzaal leveren met name Noord-Deuringen, Hasselo en Berghuizen zeer hoge groeicijfers - meer dan een verdubbeling van het aantal huishoudens tussen 1693-1694 en 1748 - die moeilijk verklaarbaar zijn. In één geval, de stad Almelo, beschikken we over lokale registers die er op wijzen dat ook de Zoutgeldkohieren niet volledig betrouwbaar zijn [4]. Het aantal huishoudens komt daarin hoger uit dan in de Zoutgeldkohieren. Een systematische toets kan plaatsvinden door gebruik te maken van huwelijksregisters: zijn alle getrouwde stellen terug te vinden in de Zoutgeldkohieren als onderdeel van een huishouden, één van de toekomstige onderzoekslijnen. Met alle mitsen en maren kunnen we wel stellen dat wat betreft volledigheid de Zoutgeldkohieren een sterkere basis vormen dan de Hoofdgeldkohieren. Wanneer we de Zoutgeldregisters en de twee volkstellingen gebruiken, kunnen we een goed beeld krijgen van de ontwikkeling van de huishoudens in een periode van ongeveer een eeuw.

Nu is het één ding om de ontwikkeling van het aantal huishoudens te beschrijven, het is een ander ding om deze ontwikkeling te verklaren. Het eerste is wel redelijk gelukt, het tweede niet. Los daarvan: een benadering op basis van het aantal huishoudens zegt bepaald niet alles over de ontwikkeling van de bevolking. Immers, huishoudensgrootte is geen constante. Om tot een scherpe analyse van de ontwikkeling van de bevolking te komen moeten we idealiter de beschikking hebben over gegevens betreffende geboorten, huwelijk, sterfte en migratie. Dat

vraagt een benadering op het niveau van de kleinste bestuurlijke eenheden, de marke, het dorp en de stad. Immers, er tekenen zich grote verschillen af tussen deze kleine eenheden. Dat is de derde fase.

Naam	Woning	Personen	Personen
And. Knoff	And. Knoff	twee personen	2
Groot Dijkman	Groot Dijkman	vier personen	4
Alb. Dijkman	Alb. Dijkman	vier personen	4
Naam Dijkman	Naam Dijkman	vijs personen	5
Naam Dijkman	Naam Dijkman	drie personen	3
Jan tel. Haar	Jan tel. Haar	vier personen	4
And. Groot	And. Groot	drie personen	3
Jan Groot	Jan Groot	vijs personen	5
Dijk. Jan Dijk	Dijk. Jan Dijk	drie personen	3
Dijk. Jan Dijk	Dijk. Jan Dijk	vier personen	4
Naam Dijkman	Naam Dijkman	twee personen	2
Jan Groot	Jan Groot	drie personen	3
Alb. Dijkman	Alb. Dijkman	twee personen	2

Pagina uit de Volkstelling van Wierden, gehouden in 1795.

De Volkstelling van 1748 – het belang van koppelingen

Het centrale ankerpunt in de demografische geschiedenis van Twente is zonder enige twijfel de 'Volkstelling' van 1748. Geen enkele bron is zo uitgebreid en volledig als deze telling. De globale cijfers zijn per marke gepubliceerd, maar een toetsing van de gegevens is nog niet van de grond gekomen. De oorzaak is meerledig. Het grootste probleem bij het analyseren van de telling, die voor een belangrijk deel is gedigitaliseerd, is, dat dit is gebeurd in tekst formaat, niet als Excel file. Daardoor valt er moeilijk statische informatie uit af te leiden. De eerste stap, die ik intussen voor een groot aantal gerichten heb voltooid, is het analyseerbaar maken van de Volkstelling. Pas dan is het mogelijk scherp in beeld te krijgen hoe de

opbouw van de bevolking werkelijk in elkaar zat.

Voor de beschrijving van de ontwikkeling per marke is de koppeling tussen de gegevens uit de Zoutgeldkohieren (ca. 1700) en de Volkstelling (1748) noodzakelijk. Omdat de registratie vaak niet naar de naam van de bewoners, maar naar de naam van de boerderij(tjes) plaatsvond, kunnen we nagaan wat voor behuizingen er bij kwamen én wat de samenstelling van de huishoudens was. Duidelijk is dat de 'nieuwe' behuizingen gemiddeld veel minder mensen onderdak gaven dan de 'oude'. Inwonend personeel en inwonende ouders vinden we voor het belangrijkste deel in de 'oude' woonsteden. Een telling van de huishoudens onderschat daarom de omvang van de bevolking in 1694 ten opzichte van 1748: de gemiddelde huishoudensgrootte nam immers af.

Verklaringen en vragen

Het onderzoek van de ontwikkeling van de bevolking is niet alleen beschrijvend, we kunnen met behulp van de gegevens uit de Volkstelling ook op zoek gaan naar verklaringen van ontwikkelingen. Zo kunnen we op basis van de gegevens uit de Volkstelling berekenen welk deel van de bevolking deelnam aan het 'reproductieproces'. Het is een wat vreemde term, maar een betere ligt niet direct voor de hand. Een belangrijk resultaat van dit onderzoek is dat er zeer grote verschillen bestonden tussen marken, dorpen en steden. In de dorpen en steden kwamen verschillende vormen van 'vrijwillig celibaat' – inwonende broers en zusters, meiden en knechten, kloppen – veel minder voor dan op het platteland.

De vervolgvraag is in hoeverre religie hierbij een rol speelde. Deze vraag is alleen te beantwoorden door een koppeling van trouwregisters en doopregisters [5]. Op deze wijze kan ook het verschijnsel van de voorhuwelijkse zwangerschap in beeld worden gebracht: bij katholieken vrijwel ontbrekend, bij protestanten vrij algemeen voorkomend. In hoeverre dit weer gevolgen had voor het kindertal én de ontwikkeling van de bevolking moet vervolgens weer vastgesteld worden aan de hand van de leeftijd van de vrouwen ten tijde van het huwelijk. De resultaten van deze tijdrovende kwantitatieve exercities brengen ons dicht bij een antwoord op de vraag naar de verklaring van demografische ontwikkelingen.

Een andere uitkomst van deze koppeling van de doopboeken met de volkstelling, voor het gericht Ootmarsum, is dat met name de categorie 'kinderen onder de 10 jaar', een categorie die veel zegt over de opbouw van de bevolking, anders in elkaar zit dan in de Volkstelling staat opgeschreven. Veel kinderen die in deze categorie zijn opgenomen, waren op het moment van de telling ouder dan 10 jaar. Op zich is dit niet verwonderlijk daar de twee groepen ook tot twee fiscale categorieën behoorden. In de eerstvolgende nieuwe belasting, de eenmalige Quotisatie, lag hier een grens voor het opleggen van een aanslag.

Door de koppeling tussen de doopregisters en de Volkstelling is de sterfte van kinderen te berekenen. Kinderen waarvan we weten dat ze geboren zijn, maar niet in de Volkstelling zijn opgenomen in het gezin van de ouders, zijn waarschijnlijk gestorven. Hoe verder de geboortedatum van 1748 afligt, hoe onzekerder deze methode overigens wordt, want als een van de ouders hertrouwd is nadat de andere is overleden, zijn de kinderen niet meer terug te vinden. Dat kan ondervangen worden door alleen gezinnen te bekijken waarvan kinderen die in 1748 in dat gezin staan geregistreerd, ook in de doopregisters terug zijn te vinden. Een klein probleem hierbij is, dat sommige kinderen op jonge leeftijd óf het ouderlijk gezin verlieten, óf in een ander gezin werden ondergebracht nadat een of beide ouders overleden waren. Voor een klein deel staan ze onder de meiden en knechten als varkenshoeders - en schaapherders. Hoe groot deze laatste categorie is valt te berekenen aan de hand van de cijfers voor een aantal marken in het gericht Delden, waar de leeftijd van alle kinderen staat geregistreerd.

De eerste onderzoeksresultaten voor de stad en het gericht Ootmarsum wijzen er op dit punt op dat het 'urban graveyard' verschijnsel in Twente een belangrijke rol speelde. De kindersterfte lag op het platteland beduidend lager dan in de stad [6]. Voor de katholieken in de stad Ootmarsum gold dat in 1748 van de 155 kinderen die in de periode juli 1738-juli 1748 waren geboren er in augustus 1748 nog maar 97, dat is 62,6 procent, in leven waren. In het kerspel Ootmarsum waren er van de 309 nog 244 in leven, dat is 79,0 procent. Het gaat hierbij om gezinnen waarvan de geboorten in de gegeven

periode bekend zijn, én in 1748 teruggevonden konden worden. De 'vieze' steden, waar reizigers zo over klaagden, zullen ook elders in Twente hun tol hebben geëist. Bovendien was de kans op verspreiding van ziekten in de dunbevolkte gebieden altijd lager dan in de steden waar mensen dicht bij elkaar woonden. Een tweede element waarin vooral een aantal Twentse steden zich van de omgeving onderscheidden, was de migratie van vrouwen naar Amsterdam, die in de achttiende eeuw een grote vlucht nam. Ook hier geldt dat een koppeling tussen de Amsterdamse en de Twentse bronnen ons inzicht kan verschaffen in de demografische mechanismen die de ontwikkeling in Twente bepaalden.

En verder

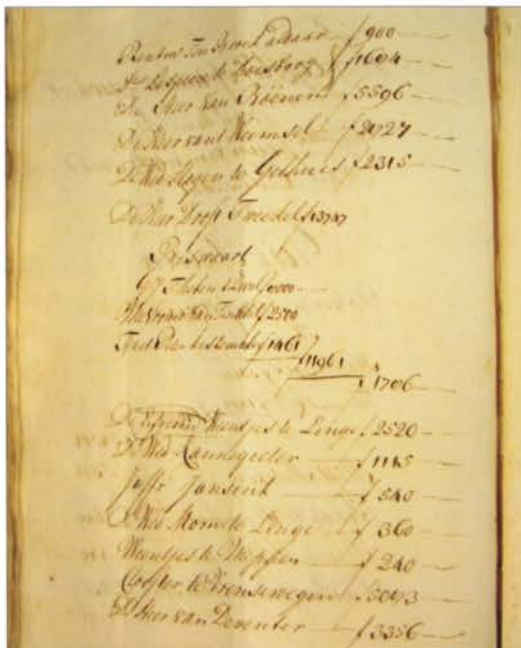
Wat betreft de vragen en resultaten wil ik het voorlopig hierbij laten. De vervolgvragen naar aanleiding van het artikel van René Rorink zullen deel moeten uitmaken van het 'fase drie' onderzoek waarin de Volkstelling van 1748 het ankerpunt vormt. Duidelijk is dat de analyse van de telling sterk aan waarde wint wanneer we de gegevens uit de telling koppelen aan de gegevens uit de doop- en trouwboeken. De bruikbaarheid van deze bronnen, ook van de katholieke doop-

registers, is niet alleen veel groter dan vaak is verondersteld, ze openen ook de weg naar een dieper inzicht in de geschiedenis van het gebied. Het grootse probleem is nu dat de digitalisering van deze bronnen tot Excel format een zeer tijdrovende kwestie is, maar tegelijkertijd een absolute voorwaarde voor verder systematisch onderzoek. Een dergelijk gedetailleerd onderzoek is bij mijn weten voor deze periode tot nu toe elders niet uitgevoerd.

Naast de hierboven besproken factoren spelen er nog een aantal andere kwesties een rol, zoals de invloed van de regelgeving binnen de onderscheiden markten en allerhande economische parameters. Ik hoop ook deze elementen in de toekomst deel uit te kunnen laten maken van een waarlijk integrale demografische geschiedenis van Twente.

Noten

- 1 René Rorink, 'Waar woonden de oude boer en boerin vroeger?', *'t Inschrien* 2013/3, 1-6.
- 2 B.H. Slicher van Bath, *Een Samenleving onder Spanning*. (Utrecht 1957), 27-116.
- 3 Zie hiervoor Cor Trompetter, 'Bevolkingsontwikkeling, Textielnijverheid en Armoede - Een nieuwe visie op de demografische geschiedenis van Twente (1675-1795)', *Economisch- en Sociaal Historisch Jaarboek* 55 (1992) 159-188 en Cor Trompetter, *Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815* (Amsterdam 1997), 161-182. Hierin ook de referenties naar de verschillende bronnen.
- 4 Cor Trompetter, *Leven aan de rand van de Republiek. Stad en gericht in Almelo, 1580-1700*. (Amsterdam 2006), 101-105.
- 5 Er is intussen een groot aantal registers, zowel Hervormd als Rooms-Katholiek, in transcriptie verschenen, zowel op initiatief van organisaties als de NGV als op initiatief van particulieren. In de nog te volgen publicaties zal ik de specifieke bronnen noemen die ik daarvoor gebruik.
- 6 Frank Steggink, *transcriptie R.K. dopen 1720-1740 Ootmarsum* en Frank Steggink, *transcriptie R.K. dopen 1740-1765 Ootmarsum*.

Het Register van de 1000e penning uit het gericht Oldenzaal.

Uit de collectie van de Oudheidkamer: een oude duivenkooi

Henk Kamp

.....

In de collectie van de Oudheidkamer bevindt zich onder inventarisnummer 450 een houten duivenkooi gedateerd 1807. Het is een houten kooi met spijlen van ijzerdraad. De kooi heeft de vorm van een huis met een topgevel dat windveren heeft en bovenop een makelaar in de vorm van een knop. Boven in de voorgevel is het jaartal 1807 uitgezaagd.

De voordeur is ook de toegang tot de kooi. Naast het hoofdhuis zijn aan beide kanten bijhuisjes, rechts in dezelfde stijl als het hoofdhuis. De linker aanbouw staat schuin ten opzichte van het hoofdhuis. Het heeft in de top zaagwerk, de deur geeft toegang tot het voederbakje. De duivenkooi is 90 cm hoog en een meter breed. Het hoofdhuis is 52 cm breed en 62 cm diep. Aan de voorkant van het hoofdhuis is nog een uitbouw met 4 knoppen als een soort hekpalen. De kooi is in de loop van de tijd meerdere keren gerepareerd en opgesmukt. Zo zijn bijvoorbeeld de windveren van het hoofdhuis en het rechter zijhuis waarschijnlijk later aangebracht, net als de pilaren voor het hoofdhuis en de plint van het rechter zijhuis. In de loop van de 19e eeuw is het geheel met een houtimitatie beschilderd. Aan de linkerkant van het hoofdhuis is een drinkflesje en rechts een later toegevoegd voerbakje.

In de 17e en 18e eeuw waren er ronde van wilgentenen gevlochten kooien, ronde metalen kooien van messing met ijzeren spijlen en

zangvogelkooitjes van hout met ijzeren spijlen. Onze kooi lijkt uit dit laatste type geëvolueerd te zijn.

In deze kooi werd een lachduif gehouden (*Streptopelia roseogrisea forma risoria*). In Twente meestal genoemd tortelduif, lachduif, huisduif of Oostindische duif*. De vogel is gekweekt van de Afrikaanse tortel. De lachduif was er voor de gezelligheid en niet voor het vlees. Ook dacht men dat hij bescherming bood tegen verschillende huidziekten. De kooi hing dan ook vaak boven een deur zodat men er onderdoor moest lopen. De domesticatie (het tam maken) van de lachduif is in Europa al voor de 17e eeuw begonnen. Ulissa Aldrovandi beschrijft in het tweede deel van zijn *Ornitologia Bologna 1599* onze lachduif als *Turtus indicus*. Een lachduif kan 30 tot 45 jaar worden.

Literatuur:

Die Lachtaube, Jan Pluis & Erna Stuperich, Vreden 1986.

De Lachduif, Hein van Grouw 2008.

't Inschrien blijft vernieuwen

Van de redactie

Waarschijnlijk is het u al opgevallen: 't Inschrien heeft een nieuwe vormgeving! Op de achtergrond is er lang aan gewerkt en we zijn blij dat eindelijk een 'echt' nummer in de nieuwe huisstijl verschijnt. De wens om te komen tot een nieuwe vormgeving leefde al langer. Het huidige ontwerp dateerde uit 2007 en was naar ons idee aan vernieuwing toe.

De doelstelling van de redactie is daarbij niet veranderd. Sinds 1968 is 't Inschrien het enige Twentse tijdschrift dat continue de mogelijkheid biedt voor iedereen over de geschiedenis van Twente, of een gedeelte daarvan, te publiceren. We willen het huidige Twente, of actuele ontwikkelingen binnen de maatschappij, spiegelen aan Twente in het verleden. 't Inschrien is geen wetenschappelijk blad, maar plaatst graag wat meer diepgaande artikelen.

Met deze nieuwe vormgeving hopen we daar op aan te sluiten: een traditioneel en modern lettertype wisselen elkaar af en het kleurgebruik is drastisch herzien.

Ook in 't Inschrien wordt beeld steeds belangrijker. Een historisch tijdschrift aantrekkelijk en kleurrijk illustreren, blijft voor ons een uitdaging. 't Inschrien plaatst graag bijdragen over 'onbekende' onderwerpen of van 'minder bekende' auteurs. De redactie biedt bijvoorbeeld een podium voor leden van plaatselijke historische verenigingen, studenten of andere (amateur)historici. Wilt u uw onderzoek bij een breed publiek onder de aandacht brengen? Neem dan contact op met de redactie via redactie@oudheidkamertwente.nl.

De fiets in Enschede

Perspectieven vanuit het stadsarchief

Tjerk Timan

Vier groepen 3e jaarsstudenten Civiele Techniek van de Universiteit Twente zijn het archief van de stad Enschede ingedoken om onderzoek te doen naar de beginperiode van het fietsverkeer in Enschede. Ze keken naar verschillende manieren waarop de fiets zich manifesteerde tijdens en tussen de beide wereldoorlogen. Daarbij kregen zij de opdracht om in de breedte te kijken naar zaken als infrastructuur en beleid, maar ook ongevallen. De gebruikte bronnen in dit artikel zijn zowel primair: zoals politierapporten, jaarverslagen en stads(deel) plannings uit het archief te Enschede als secundair: zoals artikelen en boeken over de geschiedenis van de fiets in Nederland tijdens het interbellum.

Fietsgebruik in Enschede

Nederland kende rond 1891 ongeveer 10.000 fietsers, waarvan een derde lid was van de ANWB. Tegen 1899 waren er ongeveer 100.000 fietsers in Nederland, dat is 1 fiets per 53 mensen. Dat is goed na te gaan, omdat toen de fietsbelasting werd ingevoerd. Omdat die belasting werd gekoppeld aan de huurwaarde van het woonhuis, is terug te vinden onder welke bevolkingsgroepen de grootste groei van fietsen voorkwam. Die vond rond 1900 plaats bij de groep met de laagste huurwaarde, veelal arbeiders. In 1906 was er ongeveer 1 fiets op 17 personen, in 1912 was dat al 1 per 10. Het aantal fietsen in Nederland nam toe door de sterke prijsdaling. Waar in 1880 een fiets nog 250 gulden kostte, was de prijs in 1889 al 90 gulden en in 1910 55-70 gulden. Met hogere inkomens en lagere aanschafwaardes werden er meer fietsen aangeschaft.

Als we kijken naar de bevolkingsgroei in de betreffende periode, dan zien we dat in de periodes 1910 en 1930 Enschede een relatief veel grotere groei doormaakte dan de gemiddelde groei in Nederland. Verwacht werd dat het aantal rijwielen in deze perioden navenant groeide in de stad.

Perioden	1900	1910	1920	1930	1940
Inwoners Nederland	5104000	5858000	6754000	7825000	8834000
Groei Nederland	14,8%	15,3%	15,9%	12,9%	
Inwoners Enschede	37939	52963	63012	82934	92895
Groei Enschede		39,6%	19,0%	31,6%	12,0%

Vergelijking bevolkingsgroei Nederland en Enschede.

In het archief te Enschede zijn verkeerstellingen gevonden uit de periode 1920 - 1928. Het aantal

fietsen per inwoner in 1920 is ongeveer 1 op 5, terwijl het bijvoorbeeld in 1930 al zo'n 1 op 3 is. We konden hieruit opmaken dat het fietsgebruik zich sterk ontwikkelde tussen 1920 en 1940.

Jaar	Aantal fietsen	Groei aantal fietsen	Aantal motorrijwielen	Aantal auto's
1920	13982		146	156
1921	14364	382	223	246
1922	16251	1887	348	295
1923	17828	1577	406	418
1924	19407	1579	431	580
1925	21245	1838	439	672
1926	28207	6962	395	781
1927	29806	1599	336	822
1928	34444	4638	231	997

Verkeerstellingen in Enschede tussen 1920-1928.

Ook zien we dat het aantal auto's toenam. Aannemende dat meer fietsen ook leidt tot meer fietsgebruik in de stad, vragen we ons af of het in Enschede toen ook drukker is geworden. Zoals de Bruheze & Veraart opmerken, verzesvoudigt tussen 1916 en 1938 de verkeersintensiteit in Nederland, maar begint de snelheid en massa van de verschillende categorieën weggebruikers uiteen te lopen. Ervan uitgaande dat dit ook het geval is in Enschede, welke maatregelen werden er dan genomen om dat in goede banen te leiden? En door wie werden die maatregelen genomen? Van aantal voorbeelden geven we hier een schets.

Fietsen, beleid en belasting

Door politieke druk werd uiteindelijk besloten de fietsbelasting 1 januari 1930 stop te zetten. De belasting bracht midden jaren '20 zoveel op, dat het Rijk schulden kon afbetalen. Daarom werd in 1926 een wetsontwerp ingediend waarin de

rijwielbelasting gefaseerd opging in het Wegenfonds om zo de aanleg en het onderhoud van nieuwe wegen te financieren. Niet iedereen hoefde overigens rijwielbelasting te betalen; er waren uitzonderingen voor de allerarmsten en voor diegenen die in dienst waren van de overheid. Kijken we naar het aantal belastingplaatjes in Enschede, dan lijkt het erop dat het fietsbezit in Enschede vanaf 1925 is gebaseerd op de aantallen uitgegeven belastingplaatjes: het aantal fietsen minus het aantal plaatjes en vrijgestelden van rijwielbelasting komt wonderbaarlijk precies op 0.

Jaar	Fietsbezit	Rijwielplaatjes verkocht	Vrijgestelden van rijwielbelasting	Verschil
1925	21245	20906	339	0
1926	28207	27885	322	0
1927	29806	29486	320	0
1928	34968	34524	444	0

Fietsbezit vergeleken met rijwielplaatjes in Enschede.

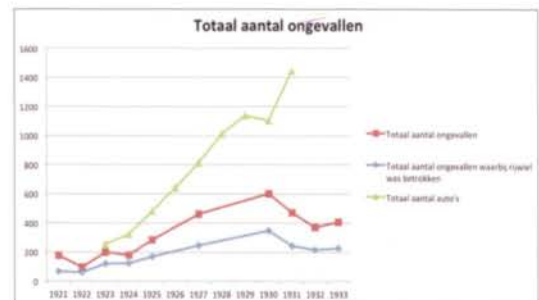
Het plaatsen van verkeersborden

Enschede was in de jaren '20 bezig met de aanleg van de Singel. Dat project kwam mede tot stand door inzet van burgemeester Edo Bergsma, die in die tijd ook voorzitter was van de ANWB. Naast het aanleggen van nieuwe wegen kwam ook de vraag om verbetering van bestaande infrastructuur. Als gevolg van het opkomende fietsverkeer hield dit ook in dat de wegen fietspaden moesten hebben. Er waren echter anderen die de wegen vooral wilden aanpassen aan het opkomend auto- en vrachtverkeer. Belangenverenigingen als de ANWB en rijwielvereniging Twente echter, kwamen op voor de fiets. Het grote aantal betrokken partijen zorgde wel voor vertragingen in de aanleg. Ter illustratie: in de archieven van Enschede blijkt dat tussen de eerste brief over het plaatsen van verkeersborden voor fietsers tot het uiteindelijk besluit tot plaatsing 2,5 jaar verschil zit. De plaatsing van de verkeersborden langs de interlokale wegen in de gemeente Enschede verliep in 1935 op de volgende manier: eerst heeft de gemeente contact met de politie om een verbodsbepaling in de Algemene Politieverordening op te nemen, zodat alleen rijwielen en voetgangers gebruik mogen maken van het rijwielpad. Dit is volgens de politie echter al in de wet Motor-en Rijwielreglement opgenomen. Dit wordt echter alleen wettelijk, als

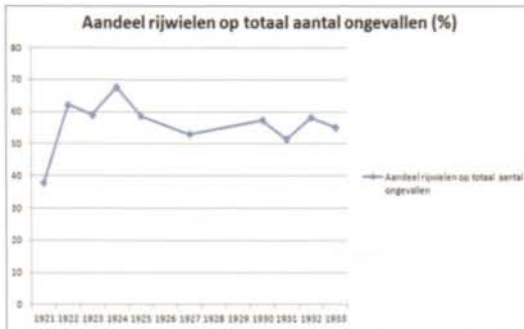
er daadwerkelijk een bord geplaatst wordt langs het rijwielpad. In het geval van de rijwielpaden in Enschede in 1935, ligt het rijwielpad er al en moet de bestemming daarvoor veranderd worden. Dat kost meer tijd, omdat een bestaand (rijwiel)pad al door andere gebruikers dan fietsers en voetgangers werd gebruikt. Uit het briefverkeer blijkt ook dat het grote probleem tot plaatsing van de verkeersborden de financiering was. Binnen een half jaar was de besluitvorming geregeld, maar toen bleek er geen geld te zijn om het geheel te financieren (*Stukken betreffende de aanleg van rijwielpaden, 1923-1944*). Vervolgens werd door burgemeester en wethouders op 13 oktober 1936 besloten dat de borden er moesten komen. In een latere aantekening, van 9 april 1937, staat dat er voor de borden 800 gulden is gereserveerd op de begroting van 1937. Hierna stuurden de burgemeester en wethouders op 30 april een brief aan de directeur van de Gemeentewerken. In de brief werd vermeld dat de borden zo snel mogelijk geplaatst moesten worden in verband met het komende ruitseizoen.

Verkeersongevallen in Enschede

Er zijn gegevens over verkeersongevallen gevonden in verschillende jaarverslagen. Deze data zijn gevisualiseerd in grafieken waaruit trendontwikkelingen in verkeersongevallen goed zichtbaar worden. Extra aandacht wordt besteed aan de betrokkenheid van rijwielen. Om het een en ander in perspectief te zetten werd het aantal ongevallen vergeleken met het totale aantal auto's in Enschede en het aantal verstrekte rijwielplaatjes. Voor de rijwielplaatjes zijn slechts gegevens beschikbaar van 1925 t/m 1930.

Totaal aantal ongevallen in Enschede 1921-1933.

Aandeel rijwielen op totaal ongevallen in Enschede 1921-1933.

Er is een stijging te zien van het aantal auto's op de weg, als ook het totale aantal ongevallen en het aantal ongevallen onder fietsers. Opmerkelijk is de daling van het aantal ongevallen na 1930, terwijl het aantal auto's verder stijgt. Het aantal rijwielen is niet in bovenstaande grafiek weergegeven omdat trends in het aantal ongevallen dan niet zichtbaar zijn. Het aantal fietsen blijft echter doorstijgen tot 1930. Het aandeel rijwielen op het totaal aantal ongevallen ligt relatief hoog. Met uitzondering van 1921 ligt dat overal boven de 50%. Er is geen duidelijke trend herkenbaar in het aantal ongevallen met fietsers als veroorzaker, m.u.v. een stijging in materiële schade voor 1925. Het aantal ongevallen met fietsers als slachtoffer stijgt tot 1930. Daarna

Rijwiel als veroorzaker respectievelijk slachtoffer bij ongevallen in Enschede 1921-1933.

daalt dat binnen 2 jaar met bijna 75%, in lijn met de trend van het totale aantal ongevallen.

De belangrijkste bevindingen uit deze gegevens zijn ten eerste het grote aandeel van fietsers op het totale aantal ongevallen, ten tweede de stijging van het aantal ongevallen in de jaren twintig samen met de groei van het aantal auto's en ten derde de terugval in het aantal ongevallen tussen 1930 en 1932 terwijl het aantal auto's verder groeit. Ondanks de tot op heden onverklaarbare vermindering van ongevallen in 1932, kunnen we stellen dat het inderdaad drukker werd in Enschede, waar fietsers en auto's elkaar vaker 'troffen'.

Bevindingen; de fiets op weg in Enschede

Met een aantal voorbeelden hebben we in dit artikel een beeld geschetst van zowel beleid als praktijk omtrent de introductie van de fiets in het Enschedese straatbeeld. Een paar zaken die opvallen zijn o.a. dat beleidsontwikkeling langzaam gaat, dat er wordt gepolderd en gelobbyd wordt door verschillende partijen zoals de ANWB en dat tijdelijke belastingen permanent worden. In de praktijk werd infrastructuur aangelegd via bijvoorbeeld rijwielpaden, verkeersveiligheid werd gereguleerd via verkeersborden en handhaving. Alhoewel de beknoptheid van dit artikel het archiefwerk van de studenten geen volledig recht doet, geeft het wel een inzicht in de ontsloten bronnen en verschillende aspecten die ook toen al speelden omtrent de komst van een nieuwe technologie in de maatschappij. Ook laat het zien dat het succes en de stabiliteit van, in dit geval de fiets, van veel verschillende *actoren* en ontwikkelingen afhankelijk is, en daardoor moeilijk te verklaren of te voorspellen. Voor opmerkingen, reacties, vragen of het opvragen van de volledige verslagen van de verschillende studentengroepen, kunt u een mail sturen naar t.timan@utwente.nl

Historisch boerderij-onderzoek in Twente

Henk Huiskes

.....

Door de *Vereniging Oudheidkamer Twente* (OKT) is een werkgroep "Boerderij-onderzoek in Twente" opgericht. De werkgroep bestaat uit oud-cursisten van een OKT cursus met dezelfde naam en staat onder leiding van Henk Woolderink die ook de cursus heeft gegeven. De resultaten van het onderzoek worden per richter- en schoutambt in een boekwerk door de OKT uitgegeven. Momenteel zijn de eerste drie delen over de richterambten Delden, Ootmarsum en Borne gereed en ze zijn te verkrijgen via de knop *Downloads* vanaf de website van de OKT (www.oudheidkamertwente.nl).

Uitgangspunt voor het onderzoek is het *Verpondingsregister van Twente van 1601* (VPR). Dit boek van ongeveer 600 bladzijden is in 1985 uitgegeven door de OKT. De Provinciale Staten van Overijssel, vroeger *Ridderschap en Steden van Overijssel* genaamd, moesten net als de andere provincies hun bijdrage leveren aan de geldelijke behoeften van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het bedrag dat door de provincie moest worden opgebracht werd ponds-pondsgewijs geheven over de onroerende goederen in Overijssel. De belasting werd *verponding* genoemd. De basis was de opgegeven hoeveelheid land en de pacht die men moest betalen. Burgerhuizen zonder bouwland hoefden de verponding niet te betalen.

Als je de nieuwe boeken downloadt kom je een aantal oude maten tegen. De hoeveelheid landbouwgrond werd uitgedrukt in *mudden*. ("mudde geseyts"). Dat is een stuk land dat men met 1 mud zaad kon inzaaien. Dat is in 1601 iets minder dan een halve hectare. Een mud zaaigoed is ruim 130 liter. Het oppervlak aan hooiland werd uitgedrukt in *dagmaten*. Dat is een stuk land dat een boer in 1 dag kon maaien ("dachmaet"). Dit is ook ongeveer een halve hectare maar iets meer dan een mud. Ook de term *koeweyden* komt voor. Deze vlaktemaat heeft dezelfde grootte als een dagmaat. Bij de oude maten moet opgemerkt worden dat de

groottes nogal varieerden afhankelijk van de periode en de plaats. Op de site van het Meertens Instituut, in de groep *Databanken* is interessante informatie te vinden over oude maten en gewichten (<http://www.meertens.knaw.nl/mgw/>). Niets is nieuw onder de zon. Ook in die tijd probeerde men de belasting te ontwijken door te weinig op te geven. Dit was kennelijk zo overduidelijk dat de Ridderschap en Steden van Overijssel onder dreigement van zware boetes in 1602, waar nodig, een tweede opgave liet maken. In het VPR staan beide opgaven. Het VPR is een mooie bron van informatie als je bij het onderzoek naar je voorouders meer wilt weten over hun vroegere woonplaatsen.

Het doel van de werkgroep is de gegevens die per boeren erf in het VPR staan uit te breiden met meer informatie. Daarnaast moeten de nieuwe boeken een basis scheppen voor verder onderzoek in archieven en publicaties.

De nieuwe gegevens bestaan o.a. uit informatie over de eigenaren van de boerenerven in de loop der tijd en de eigenaren van zakelijke rechten zoals *tienden* en *miskoren*.

Ook het kadastrale sectie- en perceelnummer van een erf, bij het begin van het kadaster in 1832, wordt voor zover mogelijk in de nieuwe uitgaven opgenomen zodat je de plek waar de boerderij in 1832 stond kunt opzoeken. De *Stichting Kadastrale Atlas Overijssel 1832* heeft een aantal boeken en bijbehorende kaartenmappen uitgegeven. Sinds 2012 is bij het Historisch Centrum Overijssel (HCO) te Zwolle een digitale versie van geheel Overijssel te koop.

Eén van de volgende boeken gaat over de Heerlijkheid Almelo waartoe ook Vriezenveen behoorde. In Twente gold eeuwenlang het Germaans recht. Volgens dit recht waren boerenerven ondeelbaar. De ouderlijke boerderij ging onder bepaalde condities over naar één enkele erfgenaam. De broers en zusters kregen

geen stuk van de boerderij. Ze hadden wel andere rechten. Afwijkend van deze algemene regel was de vererving in Vriezenveen. Hier werd de grond wel opgedeeld tussen de erfgenamen waardoor de stukken steeds kleiner werden. Een probleem waar de werkgroep bij Vriezenveen tegenaan loopt is om een verbinding te leggen tussen een Vriezenveens erf genoemd in 1601 in het VPR en het bijbehorende kadastrale perceelnummer in 1832. De moeilijkheid is namelijk dat er in 1601 een beperkt aantal erven zijn (145) maar in de Kadastrale Atlas van 1832 veel meer (415). Het gevolg van de toename is dat er meer huizen op hetzelfde oorspronkelijke erf stonden (en staan). Via het blad *Waver 't Vjenne* van de Vereniging Oud Vriezenveen is de hulp ingeroepen van Vriezenveeners met historische kennis. Als er anderen zijn die informatie hebben dan zijn ze van harte uitgenodigd om hun bijdrage te leveren. Een ander interessant aspect bij Vriezenveen is dat daar in het verre verleden, als men over de grootte van een erf sprak, men het niet over het

oppervlak had maar alleen over de breedte. Een hoeve land had een breedte van 16 *akkers* van elk 7 meter zodat een hoeve land 112 meter breed was, maar een onbepaalde lengte had. De lengte van de grond groeide door het ontginnen van de woeste grond (de bewoners hadden het recht van opstrek).

Naast de genoemde boeken die al klaar zijn en dat over de Heerlijkheid Almelo, komen er ook nog delen over het gericht Enschede, het gericht Haaksbergen, het gericht Kedingen (Kerspel Goor), en het gericht Oldenzaal.

VAN MEGGELEN KERSSSENBERG

ASSURANTIËN

VERZEKERINGEN HYPOTHEKEN PENSIOENEN

Boddenkampsingel 86 - 88
Postbus 334, 7500 AH Enschede
Telefoon: 053 - 435 01 04
E-mail: info@vmk-assurantien.nl

ELEKTROBURO
H. VOS B.V.

Elektra en Data werken
Brandmeldinstallaties
Noodverlichting

24 uur Servicedienst

Tel. 053 - 435 30 96

VOS
INSTALLATEURS B.V.

Elektra, Airco,
Verwarming, Sanitair,
Loodgieterswerk en
Luchtbehandeling

Tel. 053 - 435 20 63

Hengelosestraat 164
7521 AK Enschede
tel 053-4353678
www.govaarts.nl

Bijzondere lijsten en inlijstingen, ophangsystemen en kunstschildersmateriaal

Dams

Accounting & Advies

Boddenkampsingel 89
7514 AP ENSCHEDE

www.damsaccounting.nl

Tel: 053 - 434 62 19
Mail: info@damsaccounting.nl

www.kienhuisoving.nl

Enschede: Pantheon 25 Postbus 109 7500 AC Enschede Tel. (053) 480 42 00

Oldenzaal: Wilhelminastraat 14 Postbus 303 7570 AH Oldenzaal Tel. (0541) 57 31 00

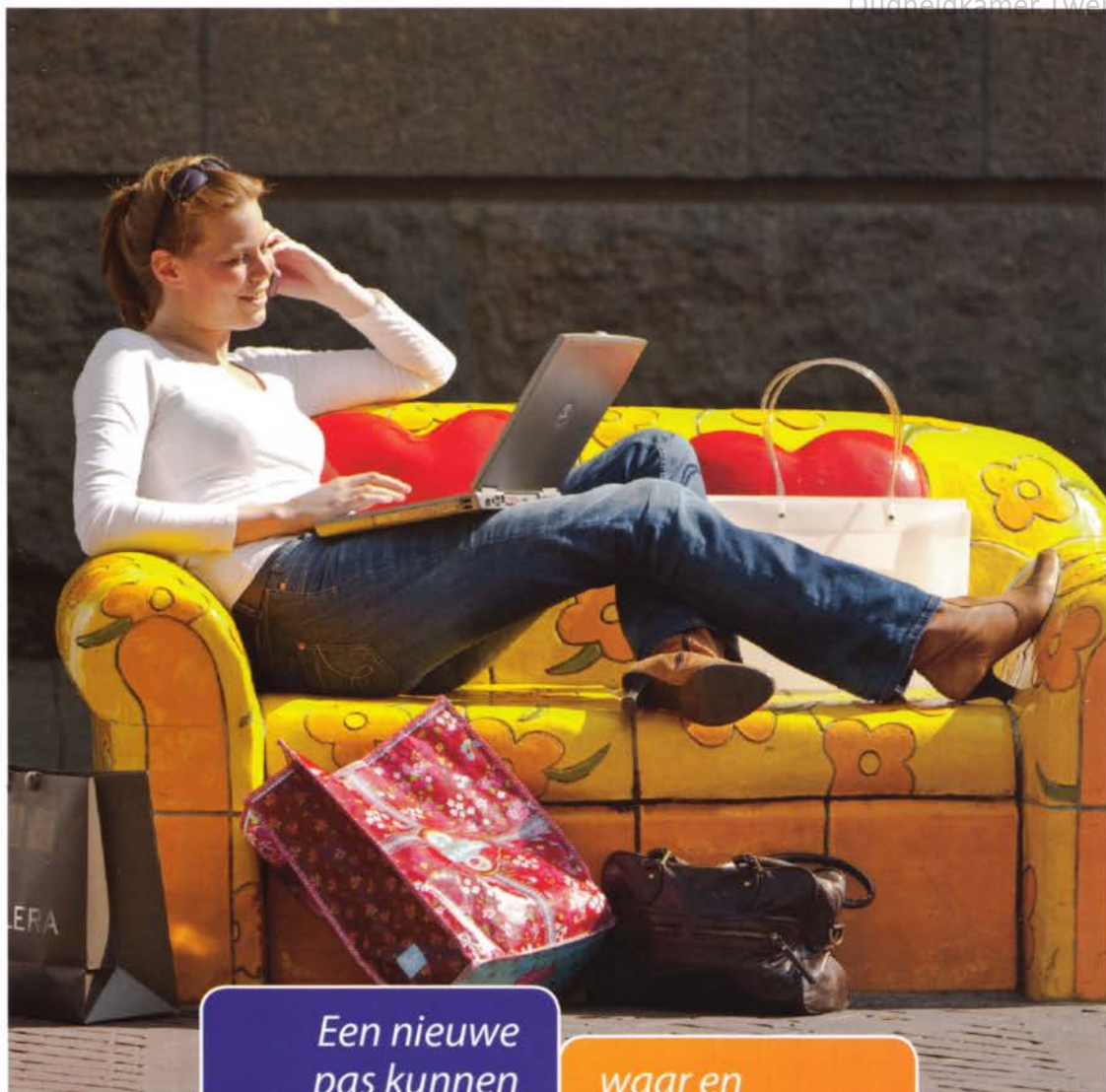

LaRoche

Steaks & Seafood

Hengelosestraat 200 te Enschede
Tel. 053 - 43 53 855

www.restaurantlaroche.nl

*Een nieuwe
pas kunnen
aanvragen*

*waar en
wanneer het
u uitkomt.*

Via internet en telefoon regelt u meer dan u denkt.

Welke vraag u ook heeft; via internet of telefoon regelt u gemakkelijk zelf de meeste bankzaken. Of dat nu gaat over het doorgeven van een verhuizing of bijvoorbeeld het terugboeken van een automatische incasso.

Ga naar rabobank.nl/klantenservice of bel met (053) 488 58 85

Samen sterker

Rabobank